

НАЗАРБЕКОВА К.У.
Ж.Баласагын атындагы КУУ
НАЗАРБЕКОВА К.У.
КНУ им. Ж.Баласагына
NAZARBEOVA K. U.
KNU J. Balasagyn

**БАБАЛАРДЫН ОСУЯТТАРЫ, ЖӨНӨКӨЙ АДЕПТЕР, КЫРГЫЗДАРДЫН
КОЛДОНУЛГАН ЖҮРҮМ-ТЫЙЫМДАРЫН ОКУТУУ**

**ЗАПОВЕДИ ПРЕДКОВ, ПРОСТЫЕ НОРМЫ УЧТИВОСТИ, ОБУЧЕНИЕ УСТОЯВШИМСЯ
НОРМАМ ПОВЕДЕНИЯ КЫРГЫЗСКОГО НАРОДА**

**THE COMMANDMENTS OF THE ANCESTORS, SIMPLE RULES OF COURTESY, TEACHING
THE ESTABLISHED NORMS OF BEHAVIOR OF THE KYRGYZ PEOPLE**

Аннотация: Бул макалада ата-бабалардын таалим-тарбия жөнүндө насааттары, ой жүгүртүүлөрү, расмий үрп-адатка айланган ата-салттары, жүрүм-турумдары боюнча маалымат берилип, алардын үлгүлөрү чечмеленди. Булардын түпкү максаты - жаштарды ыйманга, адамкерчиликке, адептүүлүккө тарбиялоо. Тексттен кийинки таршырмаларда сынчыл ойломду өстүрүүгө, теманы терең түшүнүүгө багытталган суроолор берилди.

Аннотация: В этой статье представлена информация об учениях, мыслях, традициях и поведении наших предков, а также их примеры. Их основной целью является воспитание в молодежи веры, человечности и нравственности. Задания после текста включают вопросы, направленные на развитие критического мышления и более глубокое понимание темы.

Annotation: This article provides information on the teachings, thoughts, traditions, and behaviors of our ancestors, as well as their examples. Their ultimate goal is to educate young people in faith, humanity, and morality. The post-text exercises include questions aimed at developing critical thinking and a deeper understanding of the topic.

Негизги сөздөр: кыргыздын каада-салттары; үрп-адат; насаат сөздөр; дүйнө тааным; адеп; маданият; рухий жан дүйнө; адептүүлүк; тарбия, ыйман.

Ключевые слова: кыргызские традиции; обычаи; назидательные слова; мировоззрение; этика; культура; духовность; нравственность; воспитание; вера.

Keywords: Kyrgyz traditions; customs; words of advice; worldview; ethics; culture; spirituality; morality; upbringing; faith.

Кыргыз эли - байыркы эл. Маданияты байыркыдан башталат. Демек, бул бай мурасы бар дегенди туйундураат. Кыргызда ата-мурасы, эне тарбиясы, бабалар наркы дегендин төркүнү буларды урматтоо, күндөлүк турмушта колдонуу, ушул аркылуу башкалардан айырмалануу, өзүнчө элдик маданияттын чордонун түзүү экенин азыркылар андап билүүлөрү керек. [1, 6-6]

Каада-салт, үрп-адат жана ырым-жырымдардын элибиздин жашоо тиричилигинде тарбия-таалим берүүчүлүк мааниси зор. Ар бир эл өзүнүн улуттук мүнөзүнө, дүйнө таанымына жараша турмуш-тиричилинин жөнгө сала турган каада-салт, ырым-жырымдарга ээ. Адам баласын коштоп жүргөн ар кандай ырым-жырым, салт-санаалар ар бир үй-бүлөдө өзүнүн талабына ылайык тигил же бул дэңгээлде кеңири колдонулат. Булар ар бир элдин өзүнчө эл, өзүнчө улут кылып сактап турган анын рухий байлыктары. Үрп-адат жана ырым-жырымдар биринин түшүнүгүн бири толуктайт. Булардын түпкү максаты - ыйманга, адептүүлүккө, адамкерчиликке, үлгүгө барып такалат. Кыргыз элинин келечеги - анын каада-салттарында, тилинде. Мына ушуларда акыл катылып жатат, буларды терең үйрөнгөндө гана жаштар акылга каныгат, улуттук аң-сезим ойгонот, өнүгүп-өсөт. Маданиятты өнүктүрүү менен гана элди, мамлекетти сайтай алабыз. Азыркы муундун көпчүлүгү, өзгөчө жаштар, кыргыз элинин маданиятын - нукура улуттук каада-салттарды - билбей калышты. Бул макала аз да болсо ошол кемчиликтерди толуктоо максатын көздөдү.

Жөнөкөй адептер

- Бир ууртам суу да, бир сындырым нан да адам ырыскысы катары эсептелет. Тасмалды тетири салуу ырыскыны төгүп салганга тете.
- Бир орунда отуруп тамактануу тазалыкка, тыкандыкка, адепке көнүктүрөт. Басып-туруп тамак жеш - адепсиздик. Ошондуктан тамак ичээрде сөзсүз дасторкон салынат, ал эми талаа-түздө тамактанууга туура келсе бир нерсе салуу керек. Анткени бата тамакка эмес, дасторконго тиленет.
- Чайнап жаткан тамакты толук жутмайын бата тилебейт. Дасторкондо өз алдынча бата кылбайт. Батадан кийин чайноо, чайнап жатып сүйлөө да адеп эмес.
 - Көпчүлүк арасында бирөөлөрдү карап шыбырашуу - маданиятсыздык.
 - Бирөөлөр уктап жатса, жанындагылар катуу үн чыгарып сүйлөшпөйт.
 - Сүйлөп жаткан адамдын сөзүн бөлүү - адепсиздик.
 - Көпчүлүктө улуулата сезге конок берүү керек.
- Үйдө же тышта болсун эл чогулган жерде сөз жүрүп жатканда келген адам жалпыга салам бербейт. Элдин четине отуруп калат да, тынчтыкты бузбайт. Чогулуш бүткөндөн кийин гана туруп, улуулата учурашат.
 - Суусундук чети кетилбеген аяк, чыны менен сунулат.
- Кыргыз жоготкон буюмуна катуу кейибеген «алганга буюрсун», сынган буюмуна «башы-көздөн садага» деп гана койгон.
 - Бут кийимди кийсең оң жагынан кийип, сол жагынан чеч.
 - Өзүндөн улууларга урмат көрсөт, кичүүлөрдөн сыйынды жана жакшылыгыңды аябагын.

- “Бир даам таткан жериңе миң курдай салам бер” (накыл). Бул тамак-аш ооз тийдирүү, колдо барын алдына коюу. Үйгө кирсе, үйдүн жанында турса, ат үстүндө болсо “даам ооз тийиңиз, нан ооз тийиңиз” дегенибиз парс.
- Жаткан бычак сабынан сунулат. Бирөөгө берүүдө бычакты мизинен кармоо, ошондой эле сунуу адепсиздик болгон.
 - Тиштеп жебей, бычак, маки ала жүрүү салт болгон.
- Уяткарбоо. Бул бирөөнүн айыбын чукубоо, эл көзүнчө билдирип, адамды ичтен кыжалат кылбоо. Маселен, конокто, коомдук орундарда отургандардын кемчилиги билинип калса, кыргыздар аны ошол замат чуулгандатып, түндүктү көтөрүп жибербеген. Анын абийирин өз абийриндей сактаган. Тамактын тузу кемби, эт жеп жатсаң анда жыт барбы, муну шек алдырбаган. Бул дасторкон жайган үйдү сыйлоо, урматтоого жатат.
- Кыйытуу. Адатта, сөздү тике айтпай, адамды туура эмес абалда калтырбай, акырын маанисине карап, түшүндүрүү - туюндуруу адеби кыргыздардагы мыкты сапаттардан. Мисалы, бирөөлөргө салыштыруу аркылуу ага айта турган акыл-оюн билдирип койгон. Бул «керегем сага айтам, келиним, сен ук» дегенге барабар. Мында сөз маданияты жана сөз чеберчилиги сакталган. [3, 421-6]

Көчөдө жана коомдук жайларда өзүн туура алып жүрүү маданияттуулуктун белгиси, жаштарга үлгү:

- Көчөдө кыз менен жигит баратканда, кыз жигиттин оң жагында басат, алар көчөнүн оң тарабы менен жүрүүлөрү керек.
- Жигит кызды эмес, кыз жигитти колтуктайт, ал эми жигит кызга ыңгайлуу кылыпчыканагын тосот.
 - Көчөдө жигит кызды артыла кучактап алып басуу - адепсиздик.
- Театр, киного кечигип калганда, отургандарга соорусун салбай, бет мандай жагы менен өтүү керек.
- Автобуста ж.б. жайларда улуу кишилерге, ошондой эле жигиттер кыздарга орун бериши парз.
- Жалпы тамакка отурганда улуу адам ооз тийгенден кийин гана калгандары ашка кол сунат.
- Тамакты чалпылдатып чайноо, суюк тамакты шорулдатып ууртап ичүү башкалардын табитин бузуп, ирээңжитет.
 - Элди карап отуруп оозду аңырайта ачып эстөө - жаман адат. [2, 158-6]

Жүрүм-тыйымдар

Кыргыз эли этнос болуп калыптангандан бери тарыхтын татаал жолунан басып өтсө да, улут катары өзүнчө өзгөчөлүктөрүн сактап, бүгүнкү күндө өз маданиятына, рухий байлыгына ээ көз карандысыз эгемендүү мамлекетке айланды. [4, 4-6]

Жүрүм-тыйымдар элдик нормаларды камтыган элдин адеп-ахлактык тарбиясы, маданияты, элдин коомдук, саясий, экономикалык көрсөткүчү. Алар адамдын айлана-чөйрөгө, өз ара жана дүйнө менен карым-катнаштарындагы көз караштарынын философиялык туундулары, кеп кылымдык тажрыйбаларынын натыйжасы. Булар жазылбаган мыйзам, эреже катары аткарууга милдеттүү болуп, балдарды күндөлүк турмуш тиричилигинин маданиятына чакырган. Ошол эле учурда алар улуулардын таалим-тарбия берүүчү негизги милдети катары кабыл алынган. Жаштарды адептүүлүккө, түз жолго, нысаптуулукка, абийирдүүлүккө, калыстыкка, адилеттүүлүккө, ыймандуулукка ж.б. үндөгөн жүрүм-турумдар, ырым-жырымдар көп. Алар улам кийинки муундун акыл-туюмуна орноп, атадан балага, кылымдан кылымга өтүп, бүгүнкү күнгө чейин айтылып келет. [2, 160 -6]

«Арыктагы сууга какырба да, түкүрбө». Бул - аш куйган аякка, алдыдагы тамакка түкүрүү менен барабар. Себеби, көрөөр күн, ырыскы суудан башталат. Жан-жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жашоосу, абалы сууга байланышат. Суу болбосо, турмуш жок. Суу, аба, кун

болбосо, жашоо жүрбөйт. Ошон үчүн элибиз: «Аккан сууга түкүрбө», - дешет. Суу - ыйык. Аны ичебиз, кечебиз, сугарабыз. Ушундан улам айрым, момун адамдарды аккан суудан, чыккан чөптен башкага зыяны жок дейбиз. Ошондуктан кол жууганда суу куйган адамга:

«Өмүрлүү бол, суудай сулуу бол, суудай мол бол, суудай тунук, тынымсыз агып тур», - дешет. Алыс сапардан аман-эсен кайткандардын башынан суу тегеретебиз. Түндөсү суу куюлган идишти ачык койбойт. Отту суу куюп өчүрбөйт. Агын сууну чачып ойнобойт. Жууган колду силкпейт.

«Баш кийиминди сатпа». Бул - ыйык кийим. Баш кийимди сатуу башты алуу менен барабар. Кыргыздын ак калпагы - баш кийимдердин ана башы. Ал улуттук белги. Ала- Тообузду символдоштурат. Учур-шартка карай калпакты, тебетейди, элечекти, топуну баштан албай кийип жүрүү парзыбыз бар. Демек, баш кийим сатуу - башыңды сатуу. Өнөр жай негизинде баш кийимдерди чыгаруу, сатуу, көрүнгөндөргө кийгизип жиберүү өңдүү обу жоктук кийинки жылдары ашынып кетти. Алар ак калпакты мончолорго, сугатка кийип, жылуу деп көчүктөрүнө басып, кор кармап жатканын көргөндө жүрөк-жүлүндү аралап өтөт.

«Башынан суу тегерет». Бул - башынын соо келишине карата жасалган ырым. Алтын башынын ар кандай тоскоолдуктарды женүүсү, адатта, алыс жол сапардан аман эсен кайткан адамдын башынан байбичелер үч курдай суу тегеретет. Ошол чыныдагы сууга үч курдай түкүртүп, сууну чачып, чынысын көмкөрүп коёт. «Ат көл, аман-эсен келди, кудайым берди»

- деген жадырап-жайнап тосуп алууну, жай ала түшкөндүктү туюндурат.

«Бирөөнүн кайгысына кубанба». Кыргызда: «Таба эмес, тобо кыл» - деген накыл сөз бар. Кээде «ал ошону көрмөк», «мага да кылбаганды кылган, дебегенди деген», «көзүнө адам көрүнбөй калган» өңдүү кектешүүлөр да бар. Анан «кудайдан тапсын» - деп да коюшат. Ошондой ыдык көрсөткөндөрдүн башына кайра кайгы түшүп турганда абалын сурап, көңүл бөлүп, кайгысын бөлүшүп, имериле калыш, мурун ортодон кыя өтпөгөндөй мамиле жасаш - сенин түпкүлүктүү адамдык касиетиң. Ошондуктан, «кекти капырга жараткан» - деп коёт.

«Бирөөгө чыныны, тамакты оң колуң менен узат». Бул идишти сунуудагы адептүүлүк, маданияттуулук, ызаттуулук. Сунуп жатканда алуучу адамдын колун карап, илберинки, түз сунуу, ал идишти алаары менен он колду тартып алуу, кайра бошогон идишти бутташтырбай алып, кайра сунуу керек. Он кол турганда сол кол аркылуу бирөөлөргө бирдемелерди берүү - одоночулук, текеберчилик, билимсиздик.

«Бышкан, бышып аткан ашты таштаба». Албетте, таштап кетүү — кесир, ырысын тебүү. Ошол үйдүн дасторконун, от күйгөн очогун, кайнаган казанын, дөөлөттүү карысын сыйлабоо. Тамак бышып калса, ооз тийбей баса беребиз.

«Тамакка сынтакпа». Бар тамак ырыс-кешик. Бирөөнүн сен үчүн жайган дасторкону анын ак пейили. Демек, ошол үйдүн берген тамагы анын дымагы. Чайга, нанга, жармага, айран-сүткө ж. б. ыраазы болбой, казан аспады, кой-тай сойбоду, каадалуу конок кылбады дейбиз. Бар тамагын жаркылдап алдына койсо, басмырлап ичкен тамакка караганда аш болумдуу болоору белгилүү. Мында сыпакерчилик, бирөөлөрдүн даамын баалоону биринчи орунга коюшубуз тийиш.

«Тамакты дасторконсуз ичпе». Мында абалы дасторкон жайылат. Ал - ошол үйдүн, үйээсинин пейили. Бата тамакка эмес, ошол дасторконго тиленет. Муну артында «басып-туруп тамак жебе, көчүк басып ич, баш кийимди тамак ичээрде алба, бирөөнүн дасторконун сыйла» деген накыл жатат. Талаа-түздө, сапар жолдо, албетте, азыкты ичип-жеште дасторкон ордуна сөзсүз алдына бирдеме коёт. Жеп-ичип бүткөндөн кийин бата ошого тиленет.

«Танкы насипти таштаба». Кыргызда: «Эртең менен жолуң болсо, кечке дейре таскагыңды жазба» - дей турган. Ал эми таңда туруудан, жуунудан кийинки эртең мененки иш насипти ичүүдөн башталат. Бул - ырыскыңды, шыбагаңды көрүп кет дегендик. Ичип- жешке табитин тартпаса, «бисмилла» деп ооз тий, «оомийин» деп бата кыл.

«Күйгөн отко түкүрбө», «Отту теппе, шамалды сөкпө». Бул оттун ыйыктыгын билдирет. Аба, суу, от адамдын жаны, жашоосу менен барабар. Ар бир адамдын өз коломтосу ыйык. Көпчулук элдер отко сыйынат. Коломтоң өчпөсүн - деп турат. Очугу, күйгөн оту аркылуу турмуштук канааттандыруулар, өздүк максаттануулар пайда болот. Отту

теппе, отко суу куюп өчүрбө, отту бут менен ичкештирбө - өндүү накылдар улуулар тарабынан айтылып келген.

«Насиптин алдын башкага бербө». Тамак-аш жасаган адам ошол үйдүн очогун туткан адам. Анын тузун татытат, бышканын, быша элегин байкайт. Бышты деп чыгарат. Анын даамдуулугун дагы билүү үчүн ооз тийет. Абалы төрдө отурган байбичеге даам таттырат. Кыскасы, насиптин алдын башка бирөөгө бербөө - бул насипти өзүң ооз тий, насип ээси ошол үй.

«Өлгөн жерге барганда оорулууну сураба». Арийне, өлүк чыгып жаткан жер - коогалуу учур. Каза жутуп, кайгырып турган орунда бирөөлөрдүн ооруп жатканын угуп, өлүккө барып алып, аны көрүүгө кирүү, абалын суроо өтө оңтойсуздук. Жаны кыйналып жаткан пендеге ал оор тийет. Анын кийинки ахыбалына доо кетирип алабыз.

«Узак сапарга чыгаарда ачууланба». Адатта, алыска аттанаарда эр-азамат эл-журттан бата алып жол тартат. Ал үчүн мал курмандыкка чалынат. Кыбыланы карап, кары-жаш катар туруп, анын аттанаар сапарын тилейт. Ал маңдайын жарып, батаны кабыл алат да, шарт бастырып кетет. Мында эли-журту ак тилектери менен алкап калат. “Так ушундай маанайда ал алыс жолдон келет,” - деген ырым көкүрөктө уялайт. Эл-журту кандай жөнөтсө, ошондой маанайда тосуп алууга куштар болуп турушат. [2, 163-6]

Руханий баалуулуктарга кайдыгер мамиле жасоонун кесепети жеңил эмес.

Муну абдан терең, өтө астейдил ойлоп көрүшүбүз керек. Мына ошондой татаал күндөр кайталанбасын, элибиздин биримдиги бекемделсин, улуттук дөөлөттөрүбүз күндөн-күнгө өркүндөп өссүн, жаштарыбыз жат маданияттарды сагалап ээрчип кетпесин десек, өзүбүздүн каада-салттарыбыз менен үрп-адаттарыбызга кеңири жол ачып, аларды бизге мурас кылган ата-бабаларыбызга сыйынып жүрүүгө милдеттүүбүз. [3, 4-6] Ата-бабалардын бизге калтырган бай мурасын көздүн карегиндей аяр күтүү, таза сактоо, терең үйрөнүү, үйрөнүп гана тим болбостон, ар ким аны күнүмдүк жашоосунда колдонуу, маданиятыбыздын өнүгүшүнө, рухий жан дүйнөбүздүн байышына негиз болот.

Тексттен кийинки тапшырмалар:

1. Силер өз үйүңөрдө кандай адептерди колдоносуңар?
2. Чоң-ата, чоң-энеңердин, улуулардын силерге айтып жүргөн кандай накыл-кептерин эсиңерге тутуп жүрөсүңөр?
3. Коомдук жайларда, көчөдө жаштардын өздөрүн алып жүрүшү боюнча оюңар кандай?
4. Практикалык тапшырма: калоо-тилек жазып келүү.
5. Жакшы ниети бар кишиде - жакшы калоолор болот. Силерге жаккан, жакын эки адамга кандай калоо-тилек айтат энеңер?
6. Адам мүнөзүнө байланышкан фразеологизмдерди катыштырып сүйлөм түзүү, маанисин түшүндүрүү: ак көңүл, ала жипти аттабаган, алтын шилекейин чачыратуу, жайыл дасторкон, жолун жолдоо, ийге келүү, баш-көз болуу, бетинде кызылы бар, суу куйду, кирпичине кир жугузбоо.
7. Берилген сөздөр кайсы макалдардын курамында учурайт: абиирдүү, сабыр, кеңеш, жалкоо, ынтымак, акыл, кедей, эл, суу, уул, кыз, конок? Бул макалдар кыргыз элинин

маданияты, жашоо-тиричилиги жана дүйнө таанымы жөнүндө биздин түшүнүктөрүбүздү кандай калыптандырып, тереңдетип турат?

Колдонулган адабияттар:

1. Акматалиев А., Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. Бишкек, 2011.
2. Кадыров Б., Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар. Бишкек, 2011.
3. Каримов М., Ата-бабалар табериги: Кыргыздын адеп-ахлак, салт-санаа, үрп-адат, ырым-жырым жана жөрөлгөлөр жыйнагы. Бишкек, 2011.
4. «Эл адабияты» китептер сериясы, 29-том, Каада-салттар, ак баталар. Бишкек, 2003.